

City Structure Analysis of Baghdad in the Abbasid Era

Sayed Mahdi Khatami*

Azadeh Jalali**

Abstract

Baghdad was built as the new city and capital of the Abbasids by Mansour. Baghdad has played a role as the political, economic, cultural and scientific capital, and it was one of the most important cities derived from the ideals of the king powers as urban planning patterns. Therefore, the study of Baghdad planning and analysis of urban structure is important. Written research about history of Baghdad has been done, but the innovation of this article is analyzing the structure of Baghdad in physical, political, economic and social dimensions. So, using the descriptive-historical research method, the structure of Baghdad was analyzed. The results show that circular Baghdad design is influenced by the worldview governing the macro structure and functional details, and it is interpretation of the concept of city-power (centrality of the world empire), city-state (capital of government), city-market (expansion of trade routes) and city-people (cultural movements and social groups)

Keywords: Islamic City, Baghdad, Abbasid era, Urban planning, City-Power.

* Assistant Professor of Urban Planning, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author), s.khatami@modares.ac.ir

** Doctoral student of urbanism, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran, azadeh.jalali@modares.ac

Date received: 28/04/2023, Date of acceptance: 27/07/2023

تحلیل ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان

سید مهدی خاتمی*

آزاده جلالی**

چکیده

شهر بغداد به عنوان شهر جدید و پایتخت عباسیان توسط منصور دوانیقی، دومین خلیفه عباسی ساخته شد. بغداد به عنوان پایتخت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و علمی ایفای نقش کرده و یکی از مهم ترین شهرهای برگرفته از آرمان های قدرت پادشاهان به عنوان الگوی شهرسازی است. لذا بررسی شهرسازی بغداد و تأثیراندیشه های فکری آن دوران و تحلیل ساختار و عملکرد شهری آن اهمیت می یابد. علی رغم کمبود کارهای باستان شناسی، پژوهش های مکتوبی در زمینه تاریخ بغداد انجام شده است. هدف پژوهش حاضر تحلیل ساختار و عملکرد بغداد متأثر از جهان بینی حاکم و تحلیل کالبدی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهر است. لذا با استفاده از روش پژوهش توصیفی - تاریخی، ساختار شهر بغداد در ابعاد مختلف تحلیل می شود. نتیجه پژوهش نشان دهنده طراحی شهر مدور بغداد متأثر از جهان بینی حاکم بر ساختار کلان و جزئیات عملکردی و همچنین تجلی مفهوم شهر قدرت (مرکزیت عالم و امپراطوری جهان)، شهر - دولت (پایتخت حکومت)، شهر - بازار (گسترش راه های بازرگانی) و شهر - مردم (نهضت های فرهنگی و اهمیت اقشار اجتماعی) می باشد.

کلیدواژه ها: شهر اسلامی، بغداد، عباسیان، شهرسازی، شهر - قدرت.

* استادیار شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
s.khatami@modares.ac.ir

** دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران،
azadeh.jalali@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۵

۱. مقدمه

خلافت عباسیان توسط نوادگان عباس بن عبدالمطلب، عموی پیامبر، که از بنی هاشم بود، در حران در سال ۱۲۸ ه.ش/۷۵۰ تشکیل شد. این سلسله با انقراض امویان کار خود را شروع و بیش از ۵ قرن تا ورود مغولان به رهبری هلاکوخان به بغداد در سال ۶۳۶ ه.ش/۱۲۵۸ م به طور مداوم حکومت کرد. در این زمان تاریخ عباسیان فراز و نشیب‌های بسیاری داشت و به لحاظ تاریخی به سه دوره اوج شکوفایی و عصر طلایی تمدن اسلامی، دوره نفوذ ترکان و ایرانیان در زمان حکمروایی و دوره فروپاشی و حمله مغولان تقسیم شد (مکی، ۱۳۸۳). در این زمان حکومت‌های محلی بسیاری در عرصه جغرافیایی و در سرتاسر پهنه سرزمین از شرق تا غرب شکل گرفتند.

در طول حکومت عباسیان بغداد به عنوان یکی از تأثیرگذارترین پایتخت‌ها بوده است. شهر بغداد به عنوان شهر جدیدی توسط منصور دوانیقی، دومین خلیفه عباسی (۱۳۲-۱۵۳ ه.ش/ ۷۵۴-۷۷۵ م)، طی ۴ سال ساخته شد و در سال ۶۳۶ ه.ش/ ۱۲۵۸ با حمله مغول که دولت بنی عباس را به پایان برد، منهدم شد. بغداد به عنوان پایتخت فرهنگی و علمی ایفای نقش کرده و یکی از مهم‌ترین شهرهایی است که برگرفته از آرمان‌های قدرت شاهی و الگوهای شهرسازی ساخته شده است. لذا بررسی شهرسازی بغداد به جهت تحلیل تأثیرات اندیشه‌های فکری، سیاسی و اجتماعی زمان و عوامل اقلیمی، بر ساختار و عملکرد شهر حائز اهمیت است. علی‌رغم کمبود کارهای باستان‌شناسی، پژوهش‌های مکتوبی در این زمینه انجام شده است. بسیاری از پژوهش‌ها صرفاً به توصیف پیدایش، رونق و افول عباسیان و هم‌چنین بیان رخدادهای تاریخی در شهر بغداد پرداخته‌اند. برخی از مورخان نیز در مورد ساخت شهر بغداد پژوهش‌های ارزشمندی انجام داده‌اند؛ از جمله می‌توان به تحقیقات لسنر (Lassner, 1970)، العلی (El-Ali, 1970)، وندل (Wendell, 1971) و کرسول (Creswell, 1971) و ویت (Weit, 1971) اشاره کرد. هدف و نوآوری پژوهش حاضر تحلیل ساختار و عملکرد شهر بغداد متأثر از جهان‌بینی حاکم و شرایط سیاسی، اقتصادی و اجتماعی می‌باشد. لذا با استفاده از روش پژوهش توصیفی-تاریخی پس از بررسی گستره تاریخی و جغرافیایی حکومت عباسیان، شهر بغداد در ابعاد فکری، کالبدی شامل ریشه‌های شهرسازی، فرم شهر مدور، دروازه‌های شهر، دیوار و عناصر عملکردی شامل مسجد جامع، دارالاماره و محلات و هم‌چنین ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حاکم بر شهر تحلیل و مفهوم شهر در عرصه جغرافیایی و تاریخی بازتعریف می‌گردد.

۲. گستره تاریخی و جغرافیایی حکومت عباسیان

تشکیل خلافت عباسیان در سال ۱۲۸ ه.ش/ ۷۵۰ م صورت گرفت. اصل این خاندان از قبیله قریش و نژاد آن‌ها از عرب بود. زبان ایشان عربی و از لحاظ اصالت اهل منطقه حجاز بودند. دین خاندان بنی عباس، اسلام بود. عصر عباسی به لحاظ اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و نظامی به ۳ دوره زمانی تقسیم می‌شود (مکی، ۱۳۸۳: ۴۲-۵۲):

- عصر اول عباسی (۱۲۸ ه.ش/ ۷۵۰ م تا ۲۳۲ ه.ش/ ۸۴۷ م)

این دوره، عصر طلایی تمدن اسلامی است که در زمینه‌های فکری، ادبی، عمران و تشکیلات اداری و سیاسی درخشید. این دوره با حکومت ابوالعباس سفاح آغاز و با مرگ نهمین خلیفه عباسی، واثق به پایان رسید. خلفای این دوره با تکیه بر دبیران و وزیران ایرانی از جمله خاندان برامکه به سازماندهی دولت خود پرداختند.

- عصر دوم عباسی (۲۳۲ ه.ش/ ۸۴۷ م تا ۴۴۷ ه.ش/ ۱۰۵۵ م)

عصر دوم به دو دوره تقسیم می‌شود: فاصله سال‌های ۲۳۲-۳۳۴ هجری شمسی دوره نفوذ ترکان می‌باشد و فاصله سال‌های ۳۲۴-۴۴۷ هجری شمسی دوره سیطره ایرانیان بر خلافت است. مسئله قابل توجه در این عصر ظهور تقسیمات دولت عباسی و بروز دولت‌های کوچک در شرق و غرب اسلامی است، مانند طولونیان، اخشدیان، فاطمیان، اغلییان، ادرسیان، طاهریان، صفاریان، سامانیان.

- عصر سوم عباسی (۴۴۷ ه.ش/ ۱۰۵۵ م تا ۶۵۶ ه.ش/ ۱۲۵۸ م)

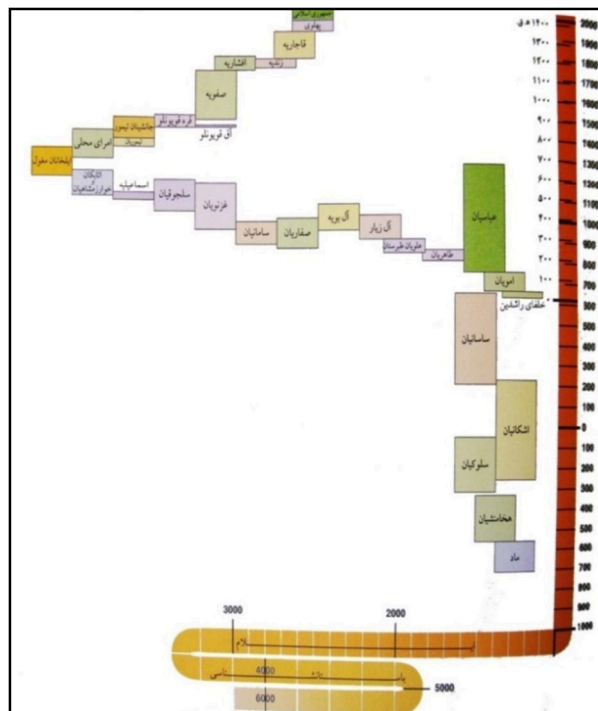
از این مرحله به عنوان فروپاشی دولت عباسی نام برده می‌شود. پیش از اینکه قرن ششم هجری به پایان برسد، دولت عباسی در بغداد از جانب شمال (حمله ارمنیان)، غرب (حمله صلیبیان) و شرق (حمله مغولان) با تهاجماتی روبه‌رو بودند که سرانجام دولت عباسی به دست هلاکوخان مغول منقرض شد.

در شکل ۱ حکومت جغرافیایی عباسیان مشخص شده است. شکل ۲ نیز نشان‌دهنده اطللس تاریخ ایران می‌باشد که نمایانگر حکمروایی حکومت‌های محلی در پهنه‌های سرزمین ایران در زمان عباسیان است.

شکل ۱. نقشه جغرافیای حکومت عباسیان

(منبع: Times books 2007. Design: C. Kohimayer. Ali. Ifpo 2011)

شکل ۲. دوره زمانی حکومت عباسیان

(منبع: اطلس تاریخ ایران، سازمان نقشه برداری، ۱۳۸۷)

تحلیل ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان (سید مهدی خاتمی و آزاده جلالی) ۹۵

شهرنشینی و شهرسازی در عصر عباسیان را می‌توان به سه دوره تقسیم نمود:

الف- جنبش شهرسازی پیش از اسلام در ارتباط با اقتصاد.

ب- اسلام و شهرنشینی و برپایی نخستین شهرهای اسلامی متأثر از عوامل جغرافیایی، فتوحات نظامی، موقعیت استراتژیک و اهمیت تجاری و ارتباطی. هم‌چنین ساخت شهر اسلامی مطابق با تعالیم دینی و ضرورت وجود مسجد جامع و بازار، ساخت دارالاماره و بیت‌المال و تأمین امنیت شهر به وسیله قلعه و دیوار.

ج- تحول تاریخی دولت اسلامی و پیدایش شهرهای نظامی (مدن هجرت و امصار)، شهرهای عواصم (پایتخت‌های جدید) و شهرهای مذهبی پیرامون اماکن مقدس (مکی، ۱۳۸۲: ۹۷-۱۱۴).

در ادامه، شهر بغداد از دو منظر کالبدی، عملکردی و هم‌چنین سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تحلیل می‌شود.

۳. تحلیل ساختار شهر بغداد

پس از سقوط حکومت اموی به دست ابومسلم خراسانی و یاران او و به حکومت رسیدن سفاح در سال ۷۴۹م / ۱۳۲ه.ق شهر کوفه برای مدتی به‌عنوان مرکز خلافت عباسی برگزیده شد. پس از تلاش‌های ناموفق در احداث چندین شهر از جمله الهاشمیه، برای برپایی پایتخت امپراطوری اسلامی در بین‌النهرین به نحوی که به بهترین صورت بیانگر انگاره‌های ذهنی آنان در ایجاد یک امپراطوری جهانی باشد، تلاش می‌کنند (کتتو، ۱۳۸۴: ۱۳۵). پس از آن بغداد توسط المنصور دوانیقی، دومین خلیفه عباسی (۱۳۲-۱۵۳ ه.ش / ۷۵۴-۷۷۵ م)، طی ۴ سال مکان‌یابی و ساخته شد. عوامل سیاسی، نظامی، اقتصادی و اقلیمی موجب شد که بغداد به‌عنوان مرکز خلافت عباسی برگزیده شود:

- سیاسی: عباسیان نمی‌توانستند دمشق را همچون بنی‌امیه برای خود پایتخت قرار دهند؛ زیرا مردم شام، گرایش به بنی‌امیه داشتند. کوفه نیز مناسب نبود؛ زیرا گرایش غالب بر آن، شیعی بود و بصره نیز مشکل دوری از مرکز عراق را داشت. اما بغداد، در مرکز قرار داشت و به ایران و شام نیز نزدیک بود.

- نظامی: منطقه عراق، حلقه اتصال شرق و غرب به شمار می‌آید و نسبت به شام، از موقعیت استوارتری برخوردار بود؛ زیرا امکان لشکرکشی به مناطق شرقی (ایران تا هند) از آنجا بیشتر فراهم بود.

- اقتصادی: حجاز، سرزمین فقیری بود. اما عراق، سرزمینی حاصلخیز بود و قابلیت‌های اقتصادی خوبی داشت.

- اقلیمی: بغداد از آب و هوای مناسبی برخوردار بود (به نیا، ۱۳۹۵: ۲۲).

بغداد پیش از ساخت توسط المنصور شهرکی بود که به آن، مدینه العتیقه گفته می‌شد و به دلیل نزدیکی با سلوکیه قدیم دارای دیرها و صومعه‌هایی بود. منصور این ناحیه را با توجه به اقلیم مناسب، موقعیت شهر میان دو رود، قراگیری بر سر راه بصره، کوفه، واسط و موصل و هم‌چنین ارتباط با راه خراسان و محل تلاقی راه‌های کاروان رو برگزید (هاشمی‌نیا، ۱۳۹۲: ۱۱۸-۱۱۹). می‌توان بیان نمود که بغداد به لحاظ نقشه و طرح، بیانگر شیوه اسلامی در شهرسازی و نمونه پیشرفته‌ای است که عباسیان با اهتمام هرچه تمام، در تأسیس پایتخت خود، شیوه‌ای ابتکاری در پیش گرفته، اموال فراوانی در راه تأمین امنیت و تحقق سیادت خویش هزینه کردند و تلاش‌های گسترده‌ای در این راه مبذول داشتند (اکبری، ۱۳۹۴: ۱۱).

نام بغداد به قبل از اسلام باز می‌گردد و با اقامت گاه‌های پیشین در این محل ارتباط دارد. مؤلفان مسلمان همچون مقدسی، یاقوت و الخطیب بغدادی بر این نکته آگاهی داشته و در پی یافتن منشاء ایرانی برای آن بوده‌اند و عنوان می‌کنند که بغداد را به معنای خدا داده و هدیه خداوند می‌دانند (هاشمی‌نیا، ۱۳۹۲: ۱۰۴). تعبیر متفاوتی از ریشه بغداد مطرح شده است از جمله، بغ نام بتی بود و داد به معنی بخشش، بدین ترتیب بغداد یعنی بت آن را به من داد. تعبیر دیگر به بغنام پادشاه چین اشاره دارد. بازرگانان برای خرید و فروش کالا به بازار بغداد می‌آمدند. آنان به هنگام کسب سود می‌گفتند: «بغداد» یعنی سودی که نصیب آنان شده عطای شاه چین، بغ، است (ابراهیم حسن، ۱۳۸۵: ۹۹۰). علاوه بر این‌ها منصور شهر جدید خود را مدینه السلام نامید، اما این نام چندان کاربردی نیافت. شهر هم‌چنین زورا نامیده شد، زیرا دجله هنگام ورود به شهر دچار انحراف می‌شده یا به این دلیل که درهای داخلی دیوار شهر نسبت به درهای خارجی نیز انحراف داشت (آذرنیوشه، ۱۳۹۲: ۱۲۸).

نکته حائز اهمیت این است که شهر بغداد ساخته عصر المنصور، به‌طور کامل از بین رفته است، علی‌رغم کمبود کارهای باستانشناسی، برخی از مهم‌ترین مورخان در مورد ساخت شهر بغداد پژوهش‌هایی انجام داده‌اند. در ادامه، بر مبنای مطالعات پژوهشگران و بسیاری از منابع

مکتوب تاریخی و معاصر، ساختار شهرسازی بغداد بررسی می‌شود. ابتدا به بیان جهان‌بینی حاکم بر شکل‌گیری شهر و تحلیل ساختار فرم کالبدی و عناصر شهری پرداخته می‌شود و سپس ابعاد سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهر تحلیل می‌شود.

الف) تحلیل ساختار کالبدی - عملکردی شهر

یکی از جنبه‌های فرهنگ اسلامی الهام گرفتن از فرهنگ غنی شرق و غرب می‌باشد. هدف منصور حکمروایی بر دنیا بوده است که این الگو در تاریخ جهان در بسیاری از دوره‌ها مشهود بوده است. اولین بار تجسم امپراطوری جهان در زمان هخامنشیان بوده است و سپس تفکر بودائیسیم در سطح جهانی، و شاهنشاهی در زمان ساسانیان. منصور نیز چنین هدفی داشته است (Wendell, ۱۹۷۱: ۱۰۰-۱۰۱).

منصور پس از انتخاب مکان و نقشه شهر و مشورت با منجمان در خصوص تعیین زمان شروع عملیات ساختمانی بغداد، مهندسان، کارگران، بنایان، آهنگران، صنعتگران و متخصصان دیگر رشته‌ها را از سراسر جهان اسلام فرا خواند. نقشه شهر بغداد مدور بود به نحوی که قسمت مرکزی شهر نسبت به سایر بخش‌ها دارای فاصله مساوی بود و تمام بخش‌ها در معرض خورشید و جریان هوا قرار می‌گرفت (طوقوش، ۱۳۸۷). از این رو وقتی این طرح اجرا و شهر ساخته شد، شهر مدور نام گرفت. الگوی بغداد برگرفته از ریشه‌های شهر مدور در دوران پیش از اسلام بوده است. شهرهای بسیاری به نقل از وندل و کرسول (۱۹۷۱) صورت مدور بوده است:

۱. زنجرلی (Sinjerli)، شهری با دو دیوار پیرامونی، دایره کامل به قطر ۷۰۰ متر در ترکیه.

۲. عابره (Aabra)، در سوریه، دایره به قطر ۴۵۰ متر.

۳. هگمتانه (Ecbatana) در ماد، ساخته دیاکو.

۴. مانتینیا (Mantineia) در یونان.

۵. تیسفون (Ctesiphon)، دوره پارتیان. رویتر آن را بیضی دانسته، ۳۳۰۰ در ۲۸۰۰ متر.

۶. تخت سلیمان (Takht-e Soleyman)، دوره پارتیان، بیضی شکل ۱۲۵۰ در ۱۰۵۰ متر.

۷. هترا (hatra)، دو قرن نخست میلادی، نزدیک بیضی، ۱۷۰۰ در ۲۰۰۰ متر.

۸. حران (Harran)، بیضی شکل در ترکیه امروزی.

۹. داراب گرد (Darabgerd)، این شهر بسیار شبیه بغداد منصور است: دیواری پیرامونی دارد با ۴ دروازه و خندق.

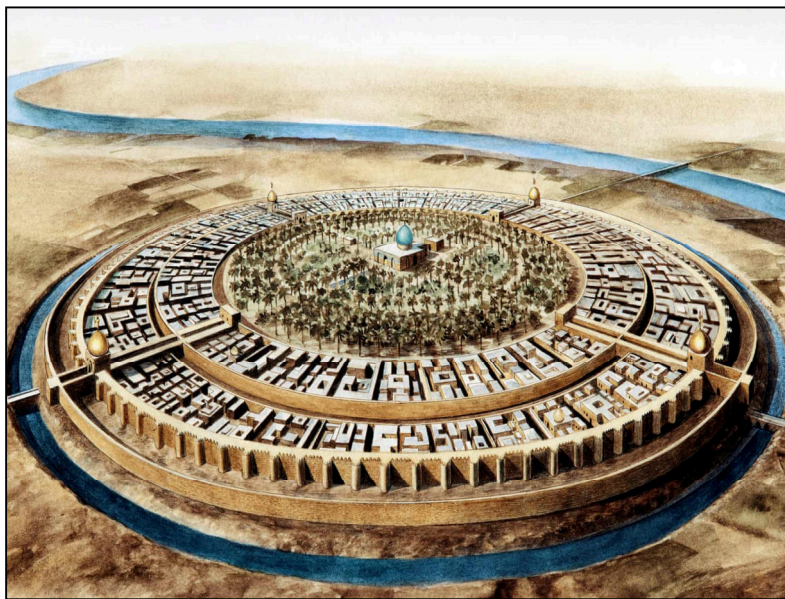
۱۰. گور و بعدها فیروزآباد (Firuzabad) ساخته اردشیر، بنیان‌گذار شاهنشاهی ساسانی در ۲۲۴ م. بافرم مدور (Creswell، ۱۹۷۱: ۲۳۴).

شهر بغداد به لحاظ ساختاری دارای ۳ بخش اصلی بود (تصاویر ۳ تا ۵):

- دارالخلافه، مسجد جامع، مرکز نیروهای امنیتی و انتظامی، خانه‌های فرزندان خلیفه، خدمتکاران و بردگان، کاخ‌های امرا و دولتمردان، دیوان‌های حکومتی، بیت‌المال و مطبخ عمومی در وسط شهر قرار گرفتند.

- بازارها و خانه‌های مردم در اطراف آن. چهار خیابان بزرگ کشیده شد که از جنوب شرقی به شمال غربی و از جنوب غربی به شمال شرقی، شهر را قطع می‌کرد.

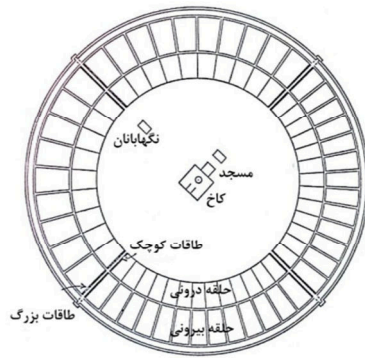
- سنگر و قلعه بیرونی.

شکل ۳. تصویربازسازی شده از بغداد در قرن ۱۰ میلادی

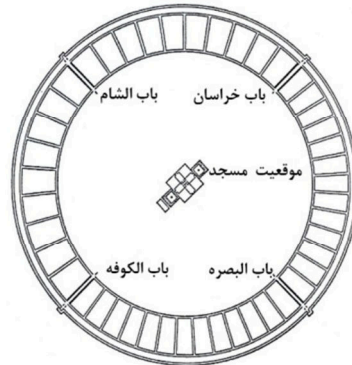
منبع: Illustration: Jean Soutif/Science Photo Library,

<https://www.theguardian.com/cities/2016/mar/16/story-cities-day-3-baghdad-iraq-world-civilisation>

شکل ۵. شهر مدور بغداد

منبع: هر تسفیلد به نقل از
(Lassner, ۱۹۷۱: ۱۰۸)

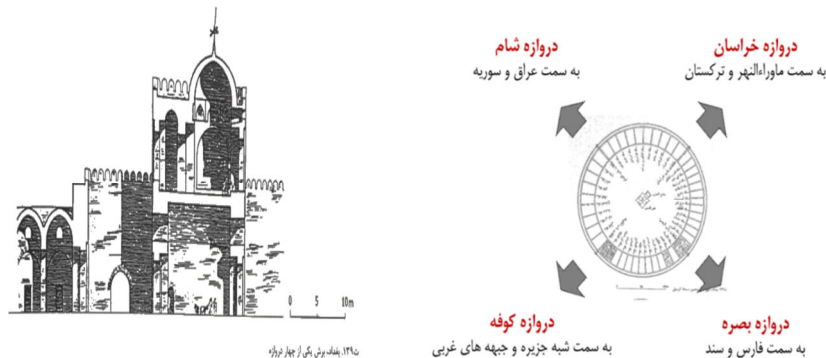
شکل ۴. شهر مدور بغداد

منبع: Lassner, ۱۹۷۱: ۱۱۰

یکی از عناصر مهم در شهر بغداد، دروازه‌های اصلی شهر بود که خیابان‌های اصلی شهر بغداد به آن‌ها منتهی می‌شدند (شکل ۶) و رفت و آمد فقط از طریق آن‌ها صورت می‌گرفت؛ زیرا شهر دارای دیواری بود که مانع ورود و خروج افراد می‌شد. این دروازه‌ها عبارت بودند از: دروازه خراسان که دروازه دولت هم نامیده می‌شد؛ زیرا دولت عباسیان از خراسان آمد. این دروازه در شمال شرقی شهر قرار داشت و در مقابل آن دروازه کوفه بود. دروازه بصره، که به سوی شهر بصره از جانب جنوب شرقی باز می‌شد، در جنوب غربی بغداد دروازه شام قرار داشت (Lassner, ۱۹۷۰: ۲۸). ارائه نماد چهار محور نوعی مفهوم جهان بینی «مرکزیت عالم» را کسب می‌کرد. در حقیقت طرح جهان‌بینی بغداد چیزی نبود جز «ماندلائی اسلامی تراشیده شده در معماری شهری» که حتی می‌تواند از زمینه‌های گذشته هندو آریایی و از فرهنگ بودایی متأثر شده باشد (عرفانی، پور محمد رضا، ۱۳۸۷: ۸۳).

به نقل از وندل (۱۹۷۱) در مورد تاریخ دروازه‌های بغداد این‌گونه اشاره شده است که سلیمان پسر داوود شهری با نام الزنداورد (al-Zandaward) نزدیک واسط (منطقه‌ای مسکونی در عراق) ساخته بوده، با گذشت زمان شهر تخریب شده بود و این دروازه‌ها باقی مانده بود. در زمان الحجاج بن یوسف از این دروازه‌ها برای شهر واسط استفاده کرد. پس از آن منصور این دروازه‌ها از شهر واسط به بغداد منتقل کرد و ۴ دروازه را در دیوارهای داخلی شهر به کاربرد و پنجمی را برای خروجی قصر خود (قبه الخضرا) استفاده کرد (Wendell, ۱۹۷۱: ۱۱۳). به گفته هر تسفیلد به نقل از کرسول (۱۹۷۱) فاصله هر دو دروازه ۴۰۰۰ ارش^۱ (۴۱۶۰ متر) بوده

وگرداگرد شهر ۱۶۰۰۰ ارش (۱۶۶۴۰ متر). در میان هر دو دروازه ۲۸ برج بوده است (شکل ۷) و در میان دروازه بصره و دروازه کوفه یک برج بیشتر بود (Creswell، ۱۹۷۱: ۲۳۰-۲۳۱).

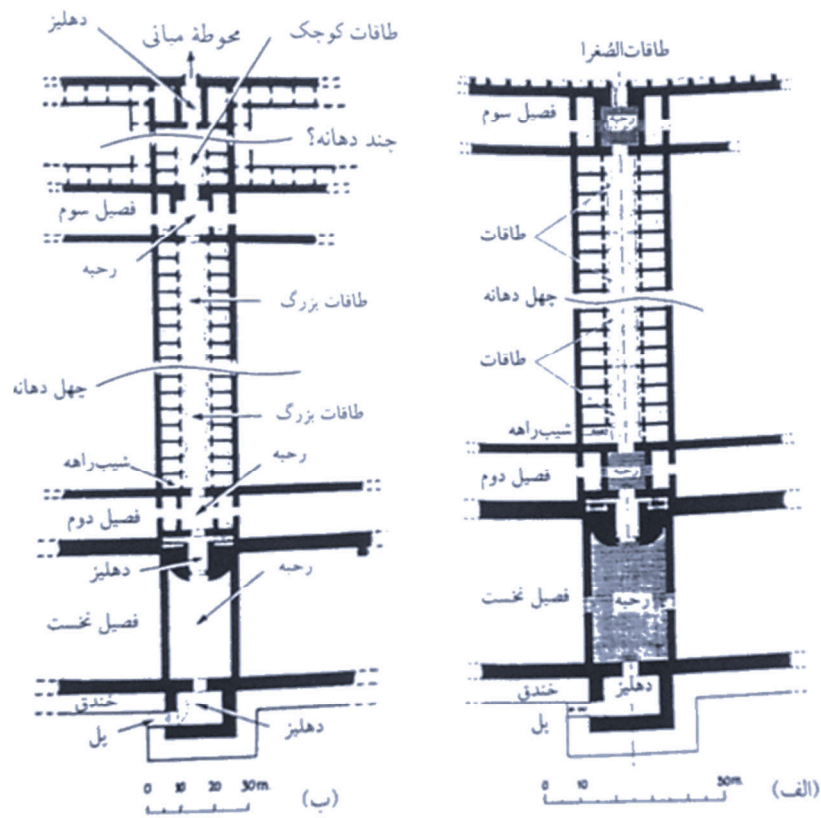
شکل ۷. برش یکی از چهار دروازه بغداد
(منبع: Creswell، ۱۹۷۱: ۲۳۰)

شکل ۶. موقعیت دروازه‌های شهر بغداد
(منبع: نگارنده با اقتباس از Wendell، ۱۹۷۱)

عنصر مهم دیگر بغداد، دیوارهای داخلی و خارجی شهر بود. بغداد دو دیوار داخل هم داشت که همچون شهر، مدور و هر دو حول یک مرکز واقع بود. این دیوارها عبارت بودند از: دیوار داخلی که عرض آن در قسمت پایین ۵۰ ذرع (۵۲ متر) و در بالا ۲۰۸ ذرع (۲۰۸ متر) می‌شد. دیوار داخلی چندین برج داشت. در بالای هر یک از دروازه‌ها بر روی طاق آن یک اتاق بود که بر فضای مقابل کاملاً اشراف داشت. دیوار خارجی که ۳۰ ذرع (۳۱.۲ متر) ارتفاع داشت، هم عرض دیوار داخلی بود. دروازه‌ها در دیوار خارجی قرار داشت. این دیوار برج نداشت؛ اما پیرامون آن خندق بزرگی حفر کرده بودند که آب در آن جاری بود. در ساختار شهر مدور فسیل‌هایی طراحی شده بود. فسیل اول بین دیوار داخلی و خارجی بود. فسیل دوم نیز جدا کننده دیوار داخلی و محلات مسکونی بود. فسیل سوم نیز محلات مسکونی را از حوزه حکومت مرکزی جدا می‌کرد. طاق‌هایی در امتداد مسیرهای اصلی شهر نیز شکل گرفته بود. طاقات چهارگانه بزرگ (شکل ۸) که از دروازه‌ها به سردرهای کاخ می‌رسید و به عنوان بازار و دارای اتاقک‌هایی بود. طاقات کوچک (شکل ۹) نیز در فسیل سوم قرار داشتند (Lassner، ۱۹۷۰: ۲۷) که در مورد این فضاها از دید لسنر و کرسول تفاوت‌هایی وجود دارد. طاقات از سمت دروازه‌ها به یک‌اندازه و مشرف بر راه به صورت مسقف به گونه‌ای که نور خورشید به آن می‌رسید و مانع

تحلیل ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان (سید مهدی خاتمی و آزاده جلالی) ۱۰۱

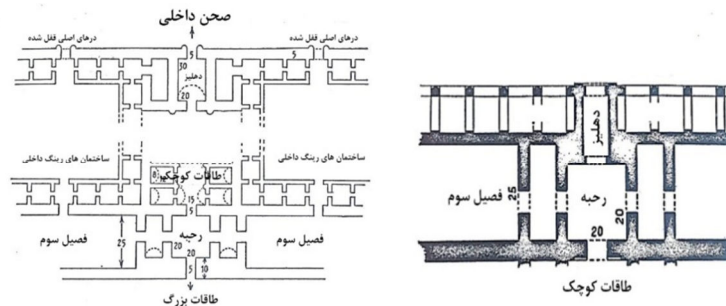
ورود باران می‌شد و طاقات از لحاظ وضعیت به قلمرو عمومی تعلق داشته‌اند و محل مسکونی و خصوصی نبوده‌اند (آزادبخت، ۱۳۹۳: ۶۶).

شکل ۸. برش دیوارهای بغداد و طاقات بزرگ،

الف: نسخه کرسول، ب: نسخه لسنر

(منبع: Creswell، ۱۹۷۱: ۲۳۲)

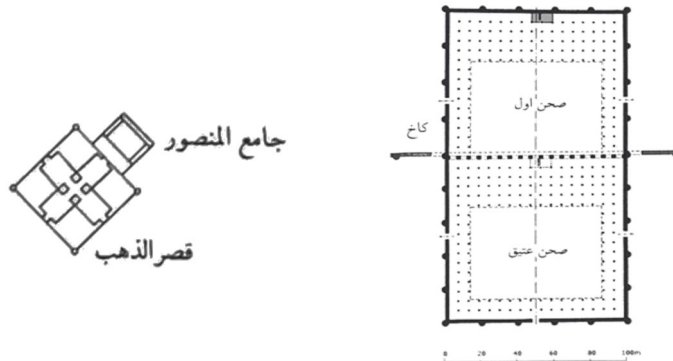
شکل ۹. برش دیوارهای بغداد و طاقات کوچک،

الف: نسخه کرسول، ب: نسخه لسئر

(منبع: Lassner, ۱۹۷۰: ۱۱۲-۱۱۳)

مهم‌ترین عناصر عملکردی شهر شامل کاخ منصور و مسجد جامع در مرکز شهر قرار داشت. منصور مجلس خود را بر روی طاق دروازه خراسان قرار داد که بر دجله اشراف داشت. منصور الگوی ترکیب معبد و کاخ را از تاریخ ساسانیان پذیرفته بود و از نسبت‌های آن‌ها استفاده کرد (مانند دارالاماره مرو). منصور قصر خود را که قصرالذهب نامید، در مقابل مسجد جامع ساخت. مساحت مسجد ۲۰۰ مترمربع و مساحت کاخ ۴۰۰ مترمربع بوده است (شکل ۱۰). از دید لسئر عمارت فرمانده پاسابانان، خانه فرزندان جوان منصور، ملازمان، گنجینه و دیوانخانه و آشپزخانه عمومی و چندین بنای حکومتی دیگر در همین عرصه میانی بوده است. نکته حائز اهمیت در معماری کاخ منصور از دید وندل گنبد آن بوده است. گنبد از شرق و غرب وارد هنر اسلامی شده بود و در تمدن کلاسیک، گنبد نماد بهشت و آسمان است و رنگ گنبد ازرق (آبی) نبوده، بلکه خضرا (سبز) بوده است (Wendell, ۱۹۷۱: ۱۱۹). اهمیت حکومت و دولت و واقع شدن آن در مرکز عالم در طرح شهر به خوبی مشهود بود که خود تأیید بر قدرت و نقش حکمروایی دولت بر همه امور بود.

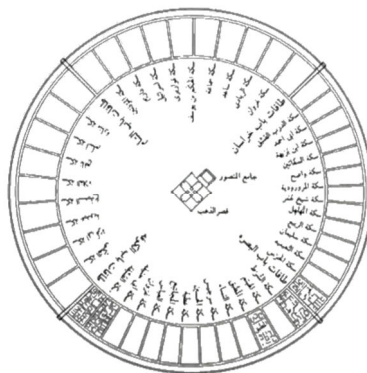
تحلیل ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان (سید مهدی خاتمی و آزاده جلالی) ۱۰۳

شکل ۱۰. پلان مسجد جامع بغداد

(منبع: Creswell، ۱۹۷۱: ۲۳۸)

محلات مسکونی در میان دیوار اصلی شهر و عرصه پیرامون کاخ مرکزی بود. این محدوده را طاقات چهارگانه که از دروازه‌ها به سردرهای کاخ می‌رسید، به چهار ربع بخش می‌کرد. درون و بیرون این ناحیه دو راه بود: دو حلقه هر کدام به پهنای ۲۵ ذرع (۲۶ متر)، خیابان‌هایی درون محله‌ها از این دو حلقه منشعب می‌شد و بر سر هر یک دروازه‌ای بود. یعقوبی نام همه خیابان‌ها را ذکر کرده است (شکل ۱۱). هر محله از هشت تا دوازده خیابان داشته، اما هیچ‌یک از آن‌ها به ناحیه میانی پیرامون کاخ نمی‌رسیده است؛ چرا که راهی گرداگرد تحت عنوان «رحبه» یا میدان پیرامون ارگ را می‌گرفته است (Creswell، ۱۹۷۱: ۲۳۱).

شکل ۱۱. نام خیابان‌های مسکونی محلات بغداد

(منبع: یعقوبی به نقل از Creswell، ۱۹۷۱: ۲۲۹)

با توجه به ساختار شهری بررسی شده، می‌توان دو نظریه متفاوت در مورد منشاء شهر بغداد و شهرسازی آن بیان نمود. هشام جعیت به پیوند دوگانه میان طرح‌های کوفه و بغداد معتقد است و ویژگی‌های شهر ایرانی را امری ثانوی می‌داند. به زعم وی مرکز شهر بغداد در حقیقت بازتولید همان فضای مرکزی کوفه و واسط در مقیاسی بزرگ‌تر و با عناصری تازه‌تر مانند اداره شرطه و ساختمان‌های اداری است. تشکیل شهر مدور از دو فضا-فضای عمومی و مسکونی-بیانگر تداوم طرح کوفه است. اما تفاوت آن خارج شدن سوق‌ها از مرکز شهر و انتقال آن‌ها به خارج شهر و منطقه کرخ است. درمقابل این دیدگاه، محمود توسلی بیان می‌کند که سرمشق طرح مدور بغداد در دوره اسلامی، شهر مدور اردشیرخوره است. شهری که ترکیب طبقاتی آن (شهری که در بخش مرکزی آن شهر خلیفه و مسجد بزرگ شهر بود و گرداگرد آن اطرافیان خلیفه و نگهبانان و بعد نظامیان سکونت داشتند) کاملاً تجلی‌اندیشه قدرت نظام خلیفه عباسی است (عرفانی، پور محمدرضا، ۱۳۸۷: ۸۳-۸۴). اشاره به ریشه‌های مدور شهر بغداد در منابع مختلف دیگری از جمله کرسول و وندل نیز ذکر شده است. با این تفاسیر شهر بغداد تمام ویژگی‌های شهر پیشین خود را داشته و به نوعی شهر-قدرت تلقی می‌شد. (حبیبی، ۱۳۸۶: ۵۶) و این چنین اندیشه‌های فکری در شکل‌گیری کالبد و ساختار شهر بغداد نمود یافته بود.

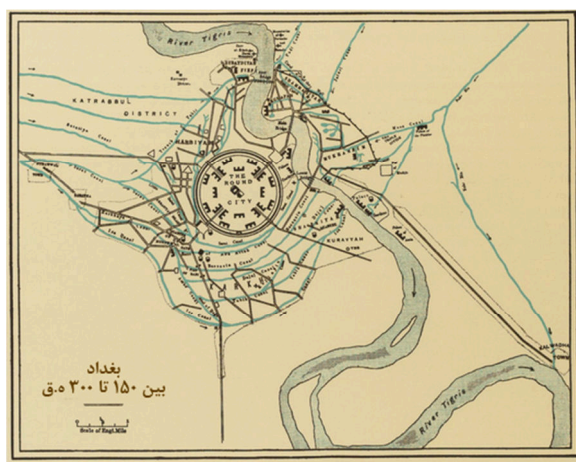
ب) تحلیل ساختار سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهر

انسجام ساختار شهر بغداد علاوه بر نمود عینی و کالبدی، در قدرت سیاسی، نقش اقتصادی و بستر اجتماعی و فرهنگی شهر متأثر از اقدامات و سیاست‌های شهری نیز تجلی یافته است. از منظر سیاسی، می‌توان بیان نمود که ساختار قوام‌گرفته قدرت سیاسی عباسیان ریشه در مشروعیت مبتنی بر سلطه کاریزمایی و از دیگر سو ریشه در قدرت متمرکز داشته است. از آنجا که قدرت به‌مثابه یک سازه دارای اجزای مختلفی چون فرهنگ، اقتصاد و سیاست است، ساختار قدرت و تمدن عباسیان و به ویژه شهر بغداد از پیوند میان آن‌ها شکوفا شده است. نکته مهم در عصر عباسیان این است که تمدن اسلامی ریشه در آموزه‌های وحیانی قرآن کریم و سنت نبوی دارد و به‌عنوان پشتوانه معرفتی، مسلمانان را به تفکر، تعقل و تعامل دعوت می‌کند. این امر پایه‌های اساسی تعاون مسلمانان با دیگر تمدن‌ها و ادیان است و زمینه شکوفایی را فراهم می‌سازد. لذا تعامل و انتقال تجارب و سنت‌های دیوانی، اداری و مالی ایرانیان از طریق وزیران برجسته و با تجربه به عرصه‌های مدیریتی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، تحولی عمیق بر ساختار دولت اسلامی و به‌ویژه در دوره خلافت عباسی گذاشته است (الهامی، جان احمدی،

تحلیل ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان (سید مهدی خاتمی و آزاده جلالی) ۱۰۵

۱۳۹۱: (۵۱-۵۲). که این امر نیز در شهر بغداد نمود یافت و منصور برای مکان‌یابی و ساخت شهر از مهندسان و حرفه‌مندان بسیاری مشورت و کمک گرفت.

علاوه بر این اندیشه سیاسی منصور نیز در انتخاب سایت پیش از احداث شهر جدید با توجه به عامل آب، یمن و برکت و ایمنی نمود یافت. شهر بغداد مانند بسیاری از شهرها در عصر عباسی اهمیت زیادی به تأمین آب شهر داده شد و کانال‌های آبرسانی به تمام محلات مسکونی کشیده شده بود (اکبری، ۱۳۹۴: ۱۲). شکل ۱۲ موقعیت شهر مدور بغداد نسبت به دجله و کانال‌های آبرسانی را نشان می‌دهد.

شکل ۱۲. آبرسانی و کانال‌های شهر مدور بغداد

(منبع: <https://archnet.org/sites/3826>)

عنصر سیاسی دیگر، نهاد شرطه بود که به‌عنوان یکی از اولین نهادهای تشکیلاتی تمدن اسلامی وظیفه برقراری نظم و امنیت درون جامعه و یاری نهادها و دستگاه‌های تشکیلاتی دیگر مانند دستگاه قضایی، حربه، وزارت و خلافت در اجرای احکام و وظایف خود نسبت به جامعه داشت. ویژگی‌های خاص سیاسی، جغرافیایی و اجتماعی بغداد، نهاد شرطه بغداد را دارای اعتبار فراوان ساخت. منصور شرطه را از ارکان چهارگانه حکومت خواند. نیروهای شرطه بغداد همگی تحت فرمان صاحب الشرطه قرار گرفتند و خانواده‌هایشان در محله موسوم به «سکه الشرطه» در درون شهر و کنار دروازه بصره سکونت داده شدند. مقر نیروهای شرطه نیز در مجالس الشرطه در شرق و غرب بغداد با نام مجلس الشرقی و مجلس الغربی بود (آقاجری،

اشتری تفرشی، ۱۳۸۷: ۷۵). این گونه شهر بغداد به لحاظ سیاسی با توجه به نقش پایتخت بودن آن در پهنه سرزمینی شهر- دولت تلقی می‌گشت.

به لحاظ اقتصادی نیز بغداد بسیار قوی بود. موقعیت خاص جغرافیایی شهر بغداد و عبور راه‌های تجاری بین‌المللی و تسلط بر شاهراه‌های تجاری آن روز، دارا بودن تشکیلات دریایی قوی و نیز راه‌اندازی و تأسیس و توسعه صنایع در گسترش بازرگانی و رونق مبادله، در بازارهای بغداد نقش بسزایی داشته، شهر بغداد را به مرکز فعال دادوستد تبدیل نمود (آزاد بخت، ۱۳۹۳: ۲۵۱). بازار در ابتدای شکل‌گیری شهر در زیر طاقات بوده است و در سال ۱۵۷ هجری، بازار به خارج از شهر و محله کرخ (به معنای شهر مستحکم) منتقل گردید (دوری، ۱۳۷۵، ۵). منصور هزینه انتقال بازار را از اموال خاص خود پرداخت و بازارهای بغداد را به آنجا منتقل کرد تا منطقه تجاری پایتخت عباسیان باشد (بیانی: ۱۳۷۷). افزایش جمعیت، هزینه‌های گزاف توزیع شده میان مردم، افزایش توان خرید و کیفیت زندگی، از جمله عواملی بود که منجر به انتقال بازار به خارج از شهر مدور شد (الصیاد، ۱۹۹۱: ۱۲۶). به زعم مورخین، دلایل متعدد دیگری از جمله افزایش امنیت شهر، جلوگیری از شورش‌های احتمالی، گسترش و توسعه بازارها برای تجار و بازاریان، حذف تراجم برخی از حرفه‌ها برای ساکنین شهر منجر به انتقال بازار شهر گردیده است (آزاد بخت، ۱۳۹۳: ۷۵-۷۶). رونق اقتصادی شهر به عنوان پایتخت و در ارتباط با سایر مراکز تجاری، بغداد را به شهر-بازار تبدیل کرده بود.

بغداد در دوران عباسیان به لحاظ اجتماعی و فرهنگی نیز رشد بسیاری نمود. به لحاظ اجتماعی افراد ساکن در قلمرو جامعه عباسیان امتزاجی از عرب‌ها، ایرانی‌ها، ترکان، رومیان و زنگیان (مناطق شرق آفریقا) بود. بغداد نیز از حیث ترکیب جمعیتی بین‌المللی بود. ساکنانش آمیزه‌ای از ملت‌ها، رنگ‌ها و نژادهای مختلف بودند که برای کار، تجارت، سپاهی‌گری یا برده به این شهر راه یافته، در آن سکنی گزیدند به نحوی که بغداد ملقب به ام‌البلاد عراق عرب گردید (آزاد بخت، ۱۳۹۳: ۷۰). این امر به معنای فراهم آمدن فرصت زندگی برای گروه‌های اجتماعی مختلف بود. خلیفه نیز به گروه‌های خاص از جمله نظامیان رسیدگی می‌نمود، برای کاهش فشار نظامی بر شهر، به فرماندهان نظامی زمین‌هایی داد که قطیع نامیده می‌شد. به تدریج قطیع بسیار آباد و پر جمعیت شد و هر قطعه به نام شخص یا گروهی که در آن ساکن بود، مشهور شد (اصطخری، ۱۳۶۸: ۸۴).

از طرفی نهضت علمی در عصر اول خلافت عباسی در اثر آمیزش فرهنگ‌های مختلف و نتیجه کوشش‌های ملت‌های متعدد زیر لواء دین اسلام آغاز شد (محمدی، ۱۳۵۶: ۶۸). بغداد

تحلیل ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان (سید مهدی خاتمی و آزاده جلالی) ۱۰۷

دوره عباسیان اوج شکوفایی مدارس اسلامی بود، کتابخانه‌هایی همچون بیت الحکمه و کتابخانه نظامیه بغداد، نخستین کتابخانه دانشگاهی اسلامی بوده است. اگرچه آغاز کتابخانه از زمان خلافت بنی امیه بود، سلسله عباسیان عاملان اصلی ایجاد کتابخانه در جهان اسلام با ارج نهادن نویسندگی و آموزش بودند. کتابخانه‌ها مرکز فعالیت‌های آموزشی و تربیتی بوده، به‌عنوان محل فعالیت‌های گروهی و علمی محققان و دانشمندان استفاده می‌شده است (رحیمی‌راغب، ۱۳۹۴، ۲۴-۳۲). بیت‌الحکمه بغداد مرکز علمی، اولین و معتبرترین مؤسسه علمی و فرهنگی تمدن اسلامی در بغداد است. قدمت تأسیس آن را بر مبنای اخباری که مؤلفان از علاقه منصور عباسی به علوم پزشکی و نجوم و دانشمندان ذکر کرده‌اند، فرض بر این که در زمان منصور به تدریج شکل گرفته است (دورانت، ۱۳۷۲: ۱۴۷) و به استناد غالب منابع، در عهد هارون الرشید (۱۷۰-۱۹۳ ه.ق) و در زمان مأمون (۱۹۸-۲۱۸ ه.ق) به اوج و شکوفایی رسید (حداد عادل، ۱۳۷۹: ۳۴۸). در بیت‌الحکمه بغداد با آزادی و تساهل مذهبی اجازه ورود افراد گوناگون با ملیت‌های مختلف به این مرکز علمی داده می‌شد و دانشمندان به فعالیت‌های عملی می‌پرداختند و این امر موجبات رشد و اعتلای علمی و فرهنگی را فراهم ساخته بود. با این تفاسیر، شهر بغداد تفسیری از شهر - مردم با توجه به امکان فراهم ساختن فرصت مناسب برای حضور گروه‌های مختلف و هم‌چنین خدمات علمی - فرهنگی می‌باشد. با توجه به تحلیل‌های صورت‌گرفته شکل ۱۳ نشان‌دهنده تفسیر کالبدی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی شهر بغداد است که نمود قدرت، دولت، بازار و مردم بوده است.

شکل ۱۳. تفسیر کالبدی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی از شهر بغداد

(منبع: نگارندگان)

۴. نتیجه‌گیری

عباسیان بیش از ۵ قرن (بین سال‌های ۷۵۰ م/ ۱۲۸ ه.ش تا ۱۲۵۸ م/ ۶۵۶ ه.ش) پس از برکناری امویان به‌طور مداوم حکومت کردند. در عصر دولت عباسی، دولت‌های کوچک در شرق و غرب شکل گرفتند. با گسترش اسلام و تحولات تاریخی دولت اسلامی سه نوع شهر شکل گرفتند، شهرهای نظامی و هجرت‌گاه‌ها، شهرهای عواصم یا پایتخت دولت‌های جدید و شهرهای مذهبی پیرامون مشاهد مقدس. شهر بغداد نمونه کامل شهرسازی عباسی به‌عنوان شهر و پایتخت جدید بود. بغداد توسط منصور، دومین خلیفه عباسی (۱۳۲-۱۵۳ ه.ش / ۷۵۴-۷۷۵ م) طی ۴ سال ساخته شد. به زعم برخی از پژوهشگران عصر طلایی تمدن اسلامی براساس اقدامات منصور بنیان نهاده شد. به‌دلیل طولانی بودن دوره خلافت وی، انباشتگی ثروت، آسایش، امنیت نسبی و علاقه وی به عمران آبادانی، اقدامات بنیادینی در راستای توسعه خدمات عمومی در حوزه‌های اداری، علمی، فرهنگی، اقتصادی و رفاهی صورت گرفت. در ساخت شهر بغداد دلایل سیاسی، نظامی، اقتصادی و اقلیمی دخیل بود. در طراحی پایتخت جدید، روحیه قدرت برتر جهان بودن و شاهنشاهی در حاکمان نقش داشته است که تجلی شهر- قدرت می‌باشد. شهر بغداد به‌صورت مدور ساخته شد و احداث شهر جدید بر اساس مشورت با مهندسان و انتخاب سایت با توجه به سه مسئله دسترسی به آب، یمن و برکت زمین با توجه به سابقه تاریخی آن و هم‌چنین امنیت بوده است. شهر دارای ۴ دروازه به سوی چهار عالم، دو دیوار اصلی به‌منظور حفاظت و فصیل‌هایی برای جدا کردن دیوارها و محلات مسکونی از حوزه حکومت مرکزی بوده است. عناصر اصلی طراحی علاوه بر قلعه و دیوار، شامل محلات شهر، خیابان‌ها، مسجد جامع، بازار و دارالاماره بوده است. پایتخت بودن شهر و همراهی با قدرت نهاد‌های سیاسی مانند نهاد شرطه تفسیر شهر- دولت برای بغداد می‌باشد. بغداد از لحاظ اقتصادی به‌دلیل ارتباط با راه‌های تجاری بین‌المللی و گسترش بازرگانی رونق بسیاری داشت. بازار شهر در ابتدا درون شهر بوده و سپس به محل کرخ بیرون شهر مدور منتقل شده و مرکز تجاری جدیدی شکل گرفته است. شهر- بازار نشان‌گر نقش اقتصادی شهر بغداد است. این شهر از منظر اجتماعی و فرهنگی و نقش علم و ادب پیشرفت کرد و به‌عنوان پایتخت فرهنگی جهان اسلام شناخته شد. بغداد تفسیری از شهر- مردم با توجه به امکان فراهم ساختن فرصت مناسب برای حضور گروه‌های مختلف و هم‌چنین خدمات علمی- فرهنگی می‌باشد. بر این اساس عظمت و شکوه بغداد در دوران عباسیان مبدل به الگویی برای شهرها شده بود. شهری

تحلیل ساختار شهر بغداد در عصر عباسیان (سید مهدی خاتمی و آزاده جلالی) ۱۰۹

که تجلی عالی از مفاهیم قدرت، دولت، بازار و مردم بود. شهر مدور بغداد با پایان یافتن دولت عباسی با حمله مغول در سال ۱۲۵۸ م / ۵۶۵۶ ه.ش منهدم گردید.

پی‌نوشت

۱. ذرع، ذراع یا آرش واحد طول (درازا) در روزگار قدیم بوده است که معادل ۱۰۴ سانتی متر می‌باشد.

کتاب‌نامه

- ابراهیم حسن، حسن (۱۳۸۵). *تاریخ سیاسی اسلام*. جلد ۲. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات بدرقه جاویدان.
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۶۸). *مسالك و ممالک*. به همت ایرج افشار. تهران: انتشارات عملی و فرهنگی.
- اکبری، مریم (۱۳۹۴). *بررسی ساختار اجتماعی و مؤسساتی شهرهای بغداد، سامرا، فسطاط، قیروان*. پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ. دانشگاه شهید چمران اهواز.
- الهامی، علی، جان احمدی، فاطمه (۱۳۹۱). *بازکاوی تاثیر ساختار قدرت سیاسی خلافت عباسیان*. فصلنامه پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۳(۶)، صص ۲۹-۵۶.
- آذرنیوشه، عباسعلی (۱۳۹۲). *جنبش شهرسازی در سده‌های نخستین خلافت اسلامی، نشریه تاریخی فرهنگ و تمدن اسلامی*. شماره ۱۱. صص ۱۱۳-۱۳۴.
- آزادبخت، الهام (۱۳۹۳). *وضعیت بازارهای بغداد در عصر اول عباسی*. پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ اسلام، دانشگاه الزهرا (س).
- آقاجری، سیدهاشم، اشتری تفرشی، علیرضا (۱۳۸۷). «جایگاه و توانمندی‌های سیاسی نهاد شرطه بغداد (از تاسیس تا اوایل عصره بویه)». *تاریخ و تمدن اسلامی*. ۴(۷)، صص ۷۳-۸۷.
- به نیا، محمدکاظم (۱۳۹۵). *تاریخ اسلام (۲)*. تهران: انتشارات کتاب‌های درسی ایران.
- بیانی، شیرین (۱۳۷۷). *تیسگون و بغداد در گذر تاریخ*. انتشارات جام.
- حبیبی، محسن (۱۳۸۶). *از شار تا شهر*. تهران: دانشگاه تهران.
- حداد عادل، غلامعلی (۱۳۷۹). *دانشنامه جهان اسلام*. جلد ۵. تهران: انتشارات بنیاد دایره المعارف فارسی دورانت، ویل (۱۳۷۲). *تاریخ تمدن*. جلد ۴ (عصر ایمان). ترجمه ابوالقاسم صارمی و ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- دوری، عبدالعزیز، وما، ادو، سوردل، دومینیک، کاهن، کلود (۱۳۷۵). *بغداد (چند مقاله در تاریخ و جغرافیای تاریخی)*. ترجمه اساعیل دولت شاهی و ایرج پروشانی. تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی.

۱۱۰ مطالعات فرهنگ و هنر آسیا، سال ۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

- رحیمی راغب، مهین (۱۳۹۴). بررسی ساختاری و تاثیر تمدنی بیت‌الحکمه بغداد و قاهره بر تمدن اسلامی. پایان نامه کارشناسی ارشد تاریخ. دانشگاه شهید چمران اهواز.
- سازمان نقشه برداری (۱۳۸۷). *اطلس تاریخی ایران*.
- طقوش، محمدسهیل (۱۳۸۷). *دولت عباسیان*. ترجمه حجت الله جودگی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- عرفانی، جواد، پور محمدرضا، نوید (۱۳۸۷). «تاملی بر مفهوم شهر اسلامی در شهرهای نوین‌یاد سده‌های آغازین اسلام (از مدینه النبی تا سامرا)». *نشریه هفت شه*، شماره ۲۵-۲۶، صص ۷۲-۹۱.
- کونتو، پائولو (۱۳۸۴). *تاریخ شهرسازی جهان اسلام*. ترجمه سعید تیز قلم زنوزی، تهران: سازمان عمران و بهسازی شهری.
- محمدی، محمد (۱۳۵۶). *فرهنگ ایران پیش از اسلام و آثار آن در تمدن اسلامی و ادبیات عربی*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مکی، محمدکاظم (۱۳۸۳). *تمدن اسلامی در عصر عباسیان*. ترجمه محمد سپهری. تهران: انتشارات سمت.
- هاشمی نیا، سید محمدرضا (۱۳۹۲). *بررسی مراکز خلافت عصر اموی و عباسی دمشق و بغداد در عرصه علمی فرهنگی*. پایان نامه کارشناسی ارشد علوم انسانی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

- Alsayyad, Nezar (1991), *Cities and Caliphs: On the Genesis of Arab Muslim Urbanism*, United state: Greenwood Press.
- Creswell, K.A.C. (1971). *A Short Account of Early Muslim Architecture*, ed. James W. Allan. Pp. 229-42 (Baghdad)
- El-Ali, S.A. (1970). "The Foundation of Baghdad," in Hourani and Stern, *The Islamic City: A Colloquium*. Pp. 87-101.
- Lassner, J. (1970). "The Caliph's Personal Domain, the City Plan of Baghdad Re-Examined," in Hourani and Stern, *the Islamic City: A Colloquium*. Pp. 103-18.
- Lassner, J. (1970). *The Topography of Baghdad in the Early Middle Ages*. Wayne State University Press.
- Weit, G. (1971). *Baghdad metropolis of the Abbasid caliphate*. University of Oklahoma Press.
- Wendell, Ch. (1971). Baghdad: Imago Mundi and Other Foundation Lore, *IJMES* 2: 99-128